

ABDÜLHAMİD DÖNEMİ
OSMANLI COĞRAFYASINDA
İSLÂMÎ İLİMLER

EDİTÖRLER

Prof. Dr. Hidayet AYDAR

Arş. Gör. Ahmet SAYAR

Arş. Gör. Berna KAVUK

Arş. Gör. Sümeyye KILAÇ

İstanbul, 2019

ENSAR NEŞRİYAT TİC. A.Ş.

© Eserin her türlü basım hakkı anlaşmalı olarak Ensar Neşriyat'a aittir.

ISBN : 978-605-7619-70-9

Sertifika No: 17576

Kitabın Adı

Abdülhamid Dönemi
Osmanlı Coğrafyasında İslâmî İlimler

Editörler

Prof. Dr. Hidayet AYDAR
Arş. Gör. Ahmet SAYAR
Arş. Gör. Berna KAVUK
Arş. Gör. Sümeyye KILAÇ

Yayın Yönetmeni

Hüseyin KADER
Adem SAYDAN

Yayına Hazırlayan

Hüseyin KAHRAMAN

Kapak & Mizampaj

Halil YILMAZ

Elektronik Kitap

İletişim

Ensar Neşriyat Tic. A.Ş.

Düğmeciler Mah. Karasüleyman Tekke Sokak No: 7 Eyüpsultan / İstanbul

Tel: (0212) 491 19 03 - 04 Faks: (0212) 438 42 04

www.ensarneyriyat.com.tr siparis@ensarneyriyat.com.tr

HÜSEYİN KÂZIM KADRI'NİN FİKRÎ HAYATI -İSTİKBÂLE DOĞRU- ADLI ESERİ ÖZELİNDE

Sakin TAŞ
Samed YAZAR*

GİRİŞ

Toplumların geçirmiş olduğu tarihsel sürecin bazı dönüm noktaları vardır. Bu dönüm noktalarından biri olarak Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye'ye geçiş dönemi düşünce tarihimizde önemli bir yer tutar. Bu dönemleri anlayabilmemizin en kestirme yolu o anın havasını solumuş, bilfiil içinde bulunmuş ve ruhunu eserlerine yansıtmış düşünürlerde gizlidir.¹ Hüseyin Kâzım Kadri'nin (1870-1934) yaşadığı zaman da bu kırılma noktasına denk gelmektedir.

Hüseyin Kâzım Bey, Osmanlı'nın son döneminin karmaşasına, ülke topraklarının elden gidişine, yönetimdeki aksaklıklara bizzat şahit olmuştur. Eserlerinde, çoğunlukla Müslümanların geri kalış nedenlerini sorgulamış ve vatanını seven her aydın gibi milleti için çıkış yolları aramıştır. Gerek hatıralarında anlattığı olaylar, gerekse kaleme aldığı diğer eserleri, bu zor yılları gözler önüne sermektedir.²

Bu yazıda, ömrünün bir kısmında aktif siyasette bulunması ve toplumda neşet eden inkırazlara çözümler sunmaya çalışması hasebiyle Hüseyin Kâzım Bey'in fikrî hayatı kısaca ele alınacak, ardından onun din hakkındaki görüşlerine odaklanılarak Müslümanların dünya sahnesinden geri kalışlarına dönük çözümlerini yoğun bir şekilde barındıran *İstikbâle Doğru* adlı eseri incelenecektir.

1. FİKRÎ HAYATI

Hüseyin Kâzım Bey, 1870 yılında İstanbul Beylerbeyi'nde doğmuş bir Osmanlı devlet ve fikir adamıdır. Babası; çalışkanlığı, icraatları ve dürüstlüğüyle

* Arş. Gör. Sakin TAŞ, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tefsir Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, sakintas@sakarya.edu.tr;

Arş. Gör. Samed YAZAR, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tefsir Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, sametyazar@uludağ.edu.tr.

1 Hamide Doğan, *Hüseyin Kâzım Kadri'nin Dini ve Siyasi Görüşleri "Kelâmî Bir Yaklaşım"* (Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 2017), 1.

2 Fatma Ünal, *H. Kâzım Kadri ve Türkçe Öğretimindeki Yeri* (Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 2013), ii.

tanınan Trabzon valilerinden Kadri Bey'dir³ (1843-1903). Kadri Bey'in dedesi de II. Mahmut ve Abdülmecid dönemi vezirlerinden Ethem Paşa'dır.⁴ Hüseyin Kâzım Bey; Fransızca, İngilizce, Arapça, Farsça, Yunanca, Latince ve İtalyanca bilmektedir. Ayrıca Türkçe'nin Uygur, Çağatay ve Kazan lehçeleri üzerine dersler almıştır.⁵ Bir ara Almanya'ya gidip ziraat tahsili görmüştür.⁶ Fen bilimlerini de tahsil eden Hüseyin Kâzım Bey, bir dönem Dârüşşafaka'da astronomi hocası olarak görev yapmıştır. Medrese veya dinî tedrisat almamış ancak devamlı okumak suretiyle kendisini geliştirmiştir.⁷ Yazar, 17 Ocak 1934 tarihinde, Ramazan bayramının birinci günü vefat etmiştir. Kendisinin ölümü üzerine birçok yazı ve mersiye yayımlanmıştır.⁸

Hüseyin Kâzım Bey'in Osmanlı'nın çöküşüne şahit olması; birçok idari ve siyasi görevde bulunması; aktif görevdeyken Osmanlı toplumundaki inkırazı müşahede etmesi; kendi deyimiyle istibdat rejimlerinde yaşaması, onun fikir dünyasını şekillendiren sâiklerden birkaçıdır. Ayrıca Abdülhak Hamid, Cenap Şahabettin, Süleyman Nazif, Ferid Kam ve Halit Ziya gibi isimlerin ileri derecede muhabbet beslediği Hüseyin Kâzım Bey, hem Mehmet Âkif, Eşrep Edib ve Babanzâde Ahmed Naim'le hem de Tevfik Fikret'le dostluk tesis edebilmiştir.⁹ Çok farklı cenahlardan edindiği bu dostlukların onun fikriyatına büyük katkıda bulunduğu söylenebilir.

Hüseyin Kâzım Bey, *istibdat dönemi* olarak gördüğü II. Abdülhamid zamanında ziraatla uğraşmış, bunun yanında okuma ve araştırma ile vakit geçirmiştir. Onun, Tevfik Fikret gibi şiddetli bir istibdat aleyhtarıyla tanışması II. Meşrutiyet'ten öncedir.¹⁰ Bir ara İngiliz propagandasının etkisi altında kalarak Tevfik Fikret ve Hüseyin Cahit'le birlikte Yeni Zelanda'ya gitmeyi düşünmüştür.

3 Sinan Kunalalp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali 1839-1922* (İstanbul: İSİS, 1999), 80.

4 Hüseyin Kâzım Kadri, *İnsan Hakları Beyannamesi'nin İslâm Hukukuna Göre İzahı*, Haz. Osman Ergin (İstanbul: Sinan Matbaası, 1949), 1; Hüseyin Kâzım Kadri, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım*, Haz: İsmail Kara (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2000), 44.

5 Nurettin Albayrak, "Hüseyin Kâzım Kadri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 18; 554; Arif Gürgeç, *Büyük Türk Lügatı'nda Elif Harfi İle Başlayan Kelimelerle İlgili Şiirler (I: 181-370)* (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2014), 4; Ali İhsan Öbek, "Tarihî Türk Sözlükçülüğünde Dönüm Noktası: [BÜYÜK] TÜRK LÜGATI", *Turkish Studies* 4/4 (Summer 2009): 848; Hüseyin Kâzım, *Hatıralarım*, 15, 50.

6 Alaattin Uca, *H. Kâzım Kadri'nin Türk Lehçelerinin Birliği Hakkındaki Düşünceleri*, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi 16 (2001): 281; Albayrak, "Hüseyin Kâzım Kadri", 18: 554.

7 Hüseyin Kâzım, *İnsan Hakları Beyannamesi'nin İslâm Hukukuna Göre İzahı*, 1.

8 Hakkında yazılan şiir ve mersiyeler için bk. Şevki, *Merhum Hüseyin Kâzım Bey* (İstanbul: Matbaayı Ebuzziya, 1935), 17-9, 70-71, 73-74.

9 Fatih M. Şeker, *Osmanlılar ve Vehhâbilik: Hüseyin Kâzım Kadri'nin Vehhâbilik Risâlesi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2007), 28.

10 Hüseyin Kâzım, *İnsan Hakları Beyannamesi'nin İslâm Hukukuna Göre İzahı*, 8.

Planlarından hükümetin haberdar olması, Tevfik Fikret'in vazgeçmesi ve II. Meşrutiyet'in ilânı gibi nedenlerle bu niyetleri gerçekleştirilememiştir.¹¹

Hüseyin Kâzım Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne II. Meşrutiyet'in ilanından önce girmiş¹² ve cemiyetin İstanbul şubesinin teşekkülünde öncü rol oynamıştır.¹³ II. Meşrutiyet'in ilanı her Osmanlı ferdi gibi Hüseyin Kâzım Bey'in hayatına büyük bir değişim getirmiştir. İnkılabtan sonra Tevfik Fikret ve Hüseyin Cahit ile birlikte *Tanin* gazetesini çıkarmıştır.¹⁴ Cemiyete yakınlığından Serez mutasarrıflığı¹⁵, Halep Valiliği ve 1911'de İstanbul Şehremâneti görevlerini ifa etmiştir. Aynı yıl bir ay boyunca İstanbul Vilâyet Vali Vekaleti görevini yürütmüştür.¹⁶

1912'de Saruhan (Manisa) Sancağı Mebusluğuna seçilmesi, ancak bu görevin Talat Paşa tarafından engellenip onun yerine Selânik Valiliği'ne tayin edilmesi İttihat ve Terakki'den hem fikren hem de fiilen ayrılmasına neden olmuştur. Selânik'te bulunduğu sırada halkın elindeki silahların toplattırılması hakkında hükümetçe verilmiş olan karara karşı çıkıp bu konudaki görüşünü bir makale ile yayımlaması görevden azline yol açmıştır. Hüseyin Kâzım Bey'in İttihat ve Terakki'nin faaliyetlerinden memnun olmadığını açıktan dile getirmesi ve doğru bildiklerini çekinmeden söylemesinin bu azildeki etkisi büyüktür. Yazara göre İttihat ve Terakki'ye karşı mecliste oluşan muhalefetin onun etrafında toplanacağını hisseden Talat Paşa'nın onu İstanbul'dan uzaklaştırmak istemesi bunun esas nedenidir.¹⁷

Hüseyin Kâzım Bey'in aktif siyasete katılması, I. Dünya Savaşı'nın sonlarına denk gelir ve tek amacı ülkedeki yenilgilerden sorumlu tuttuğu İttihat ve Terakki'nin bir daha iş başına gelmemesidir. Hüseyin Kâzım Bey, Aydın mebusu olarak (1920), birinci başkan vekili namıyla *Misâk-ı Milli*¹⁸ teklifini Meclis'e vermiştir. Yazarın, siyasi yaşamının en çok göze çarpan tarafı, şüphesiz, *Misâk-ı*

11 İhsan Öbek, "İkinci Âsım'dan Bir Portre: H. Kâzım Kadri", Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi II (Ekim, 1996); 449; Hüseyin Kâzım Kadri, *Ziya Gökalp'in Tenkidi*, Haz: İsmail Kara (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1989), 14-15.

12 Hüseyin Kâzım, *Hatıralarım*, 70-73.

13 Hüseyin Kâzım, *Hatıralarım*, 5.

14 Şevki, *Merhum Hüseyin Kâzım Bey*, 39-40; Hüseyin Kâzım, *Hatıralarım*, 18-20.

15 Bk. Hüseyin Kâzım, *Hatıralarım*, 74-100.

16 Osman Ergin, *İstanbul Şehreminleri*, Haz: Ahmed Nezir Galitekin (İstanbul: İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı, 1996), 246; Hayri Orhun v.dğr., *Meşhur Valiler -50 Ünlü Vali-* (Ankara: İçişleri Bakanlığı Merkez Valileri Bürosu, 1969), 149; Hüseyin Kâzım, *Hatıralarım*, 110-111; Ergin, *İstanbul Şehreminleri*, 254.

17 Hüseyin Kâzım, *Hatıralarım*, 22, 242.

18 Hüseyin Kâzım, *İnsan Hakları Beyannamesi'nin İslâm Hukukuna Göre İzahı*, 22-23; Ayrıca hatıratında "Mustafa Kemal, bütün hakları ve faziletleri kendine hasrettiği mahut Nutuk'ta bu misâktan bahse lüzum görmemiştir. Kemal-i iftiharla söylerim ki bu *Misâk-ı Milli* benim eserimdir ve benim ihtarımla vücuda gelmiştir" demiştir. Bk. Hüseyin Kâzım, *Hatıralarım*, 163.

Millî fikrini ilk ortaya koyan kişi olmasıdır. Bu, onun siyasi basiretini göstermesi bakımından kayda değer bir örnektir. Hüseyin Kâzım Bey, Mustafa Kemal ile görüşmek üzere önce Bilecik, ardından Ankara'ya giden *Bilecik Mülâkatı* adıyla maruf heyette bulunmuş (1920)¹⁹ bu görüşmelerden olumlu bir sonuç alamayınca siyasetten uzak durma kararı almış, 1921'den sonra kendini tamamen fikriyat alanına hasretmiştir.²⁰

Hüseyin Kâzım Bey'in II. Abdülhamid hakkında oldukça olumsuz söylemleri vardır. Onu, *hilkaten müstebit ve zalim, son derece cahil, sıyânet-i nefîsen başka bir şey düşünmeyen, bedbin ve bed-endiş (fena düşünen) ve her manasıyla mecnun* bir kişi olarak tanımlamakta ve memleketin refahını sağlayamayacağını düşünmektedir.²¹ Bununla birlikte toplumda oluşan her fenalığı onun üzerine yıkıp bunlardan sadece onu sorumlu tutmaz.²² Zulüm ve istibdadın en utanılacak ve iğrenç hallerine tahammül eden, cehalet, ahlaksızlık ve menfaat aşkı ile padişahların yoldan sapmalarına zemin hazırlayan halkın, bu kötü ahlakının II. Abdülhamid gibi müstebitleri ürettiğini düşünür.²³ Bütün bunlara rağmen liyakatsiz idarecilerle yönetim boşluğunun oluşması, devletin II. Meşrutiyetten sonraki içler acısı hali, toprakların bir bir kaybedilmesi gibi nedenlerle Hüseyin Kâzım Bey'in II. Abdülhamid'e olan bakışında sonraları bir yumuşama olduğu görülür.²⁴

Hüseyin Kâzım Bey'in idare yönteminin çoğu, babasından mülhemdir.²⁵ Kendisi de babası gibi adaleti sağlamak için çoğu zaman devletten izin almadan meselelere çözümler üretmiştir. Yazar, adil olamayan yöneticilere karşı cesur ve cüretli bir mücadeleci, gerektiğinde mensubu bulunduğu fırka ve grupları bile en ağır şekilde tenkit etmekten çekinmeyen, idareciliğinde otoriter bir şahsiyet olarak tanınmaktadır.²⁶ Haksızlık ve yolsuzluklarla sürekli mücadele eden, halkın huzur ve refahı için çalışan, zorbaları yola getirmek için zora başvurmaktan da çekinmeyen Hüseyin Kâzım Bey'in adı, idarecilik döneminde bu yüzden *Deli*

19 Şevki, *Merhum Hüseyin Kâzım Bey*, 13.

20 Hüseyin Kâzım, *Hatıralarım*, 26.

21 Hüseyin Kâzım, *Hatıralarım*, 230.

22 Hüseyin Kâzım Kadri, *Balkanlardan Hicaza İmparatorluğun Tasfiyesi 10 Temmuz İnkılabı ve Netayici*, Sad: Kudret Büyükçoşkun (Pınar Yayınları, 2004), 20.

23 Hüseyin Kâzım, *Balkanlardan Hicaza İmparatorluğun Tasfiyesi*, 15.

24 Şöyle der; 'Abdülhamid'in bin müşkülât ile önüne geçtiği ihtiraslar, adavetler, garazlar... Her şey coşmuştu: muhalefet perdesi altında suikastlar, hıyanetler olanca şiddetiyle başlamıştı ve ne yazık hükümet bu rezillikleri meşrutiyetin ve hürriyetin gereklerinden saymakta...'. Bk. Hüseyin Kâzım, *Balkanlardan Hicaza İmparatorluğun Tasfiyesi*, 27; 'Abdülhamid'i önceden müctehid-i muhtî tavsif etmişken, şimdi bazı içtihatlarında doğru olduğunu kabule mecburuz. ... Ayrıca halkın çoğu onun müstebiddâne tarz-ı idare ve siyasetinden memnun ve müteselliydi.' Bk. Hüseyin Kâzım, *Hatıralarım*, 224.

25 Arzu Öztürkmen, "Bir Son Dönem Osmanlı Bürokratinin Anıları: Hüseyin Kâzım Kadri'nin Hatıratının Düşündürdükleri", *Tarih ve Toplum 19/109* (1993): 58; Babası hakkında geniş malumat için Bk. Hüseyin Kâzım, *Hatıralarım*, 44-64.

26 Albayrak, "Hüseyin Kâzım Kadri", 18: 554.

Kâzım Bey'e çıkmıştır.²⁷ Üstlendiği görevlerde başarı gösteren Hüseyin Kâzım Bey, bulunduğu yerlerdeki halkın büyük saygı ve sevgisini kazanmıştır.²⁸

Hüseyin Kâzım Bey *Hak ve Hakikat* adlı eserinde en iyi idare şeklinin cumhuriyet olduğunu fakat yapılan inkılâpların halkın ihtiyaçlarından doğması gerektiği düşüncesindedir. Yazarın eserlerine bakıldığında o, ne saltanat ne meşrutiyet ne de cumhuriyet taraftardır. Memlekette hakkın, hakikatin, adaletin ve özgürlüğün hâkim²⁹ olduğu bir yönetim tarzını savunduğu görülür.

Hüseyin Kâzım Bey'in nazarında din ve milliyet birdir; o, bunların ayrı telakki edilmesine şiddetle karşı çıkar. Bundan dolayıdır ki Türkiye içindeki ırkdaş ve dindaşlarının elemeleriyle ne kadar ilgili bulunuyorsa sınır dışındaki din kardeşleriyle de o derece meşgul olduğu görülür.³⁰ Yazarın, Ziya Gökalp'a bu konuda reddiyede bulunduğu bir eseri mevcuttur ve Türkçülük konusundaki fikirlerinden ötürü Gökalp'ı tenkit eden az sayıdaki kişilerden biridir.³¹ Gökalp ile Kâzım Bey, İttihat ve Terakki'de önemli roller üstlenmiş, birbirini yakından tanıyan iki önemli simadır. Yazara göre, İslâm birliği düşüncesi gibi Türk birliği düşüncesi de sağlam bir zemine dayanmamıştır.³² Ona göre Türkçülük, zorlamayla ortaya çıkmış bir siyasi görüş olmasına rağmen Gökalp tarafından her bakımdan sağlam bir fikir hareketi gibi gösterilmiştir. Hüseyin Kâzım Bey, Tanzimat'tan beri Osmanlı'da uygulanan siyasetlerin, sağlam bir fikrî zemine oturmadığı için başarısız olduğu düşüncesindedir.³³

2. İSTİKBÂLE DOĞRU ADLI ESERİ

Hüseyin Kâzım Bey'in *İstikbâle Doğru*³⁴ adlı eseri elli sekiz sayfadır. Bir mukaddime ve on ana bölümden oluşmaktadır. Yazarın bu risalesi bir tür konulu

27 Şevki, *Merhum Hüseyin Kâzım Bey*, 84.

28 Orhun v.dğr., *Meşhur Valiler*, 144.

29 Hüseyin Kâzım, *Hatıralarım*, 291.

30 Öbek, "İkinci Âsum'dan", 452.

31 Hüseyin Kâzım, *Ziya Gökalp'ın Tenkidi*, 5.

32 Hüseyin Kâzım, *Ziya Gökalp'ın Tenkidi*, 52.

33 Hüseyin Kâzım, *Ziya Gökalp'ın Tenkidi*, 49.

34 Hüseyin Kâzım Bey'in *İstikbale Doğru* (İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsi Matbaası, 1913.), 58. adlı eseri dışında dinle alakalı telifleri *Hak ve Hakikat* (İstanbul: Ebüzziya Mat, 1909), *Felâha Doğru* (İstanbul: Tanin Mat, 1912, 51s), *Yirminci Asırda İslâmiyet* (İstanbul: Evkâf-ı İslâmiye Mat, 1923), *Nuru'l Beyan*; "Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Tercümesi" (İstanbul: Âmire Mat, 1924), *Takrizi İslâm, Abdülvehhâp ve Vehhabiler ve Teşri-i İnsânî ve İlâhî ve İlmihal* adlı eserlerdir. Eserleri hakkında geniş bilgi için bk. Gürgen, *Büyük Türk Lügatı'nda Elif Harfî İle Başlayan Kelimelerle İlgili Şiirler*, 3.; Hüseyin Kâzım Kadri, "Teşri'-i İnsânî ve İlâhî", *İslâmiyat* II/4 (Ekim-Aralık, 1999): 185-213; Osman Kara, "Bakara/184. Âyetin Meali Üzerinden Hüseyin Kâzım Kadri'nin Nuru'l-Beyan'ına Bir Bakış", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Dergisi* XVI/29 (2014/1): 89-106; Hasan Taner Kerimoğlu, "1913-1914 Rumlara Karşı Boykot ve Hüseyin Kâzım Hüseyin Kâzım Bey'in Bir Risalesi", *ÇTTAD* V/13 (2006/Güz), 100. Yazarın, *Trabzon Vilâyet Gazetesi, Resimli Kitap, Saadet, Tan, Yeni Asır, Tasvir-i Efkâr, Vakit, Malumat, Tanin, İldam, İctihad, Servet-i Fünûn ve Sebülürreşâd* gibi gazete ve dergilerde dil, din, felsefe, iktisat, ziraat, hatırat ve siyasetle ilgili birçok makalesi neşredilmiştir. Yazarın kitaplarının yanı sıra ziraat, siyaset, dil ve din

tefsirdir. Eserde, belli konular âyetlerle delillendirilmiştir. Bazen bir sayfanın tamamı âyetlerden müteşekkildir. Bu üslup, onun diğer dinî eserlerinde, hatta hatıratlarında bile görülmektedir. Eserde kullanılan âyetler incelendiğinde nass-bağlam/fikir arasında belli kopukluklar göze çarpmaktadır. Yazar, genelde âyetleri incelemeye almadan âyetleri fikirlerine dayanak olarak yorumlamaktadır. Düşüncelerini Kur'ânî öğretiye dayandıran yazar, yanlış gördüğünü açıklamak ve doğru bildiğini delillendirmek için böyle bir istidlal yöntemi kullanmıştır.

Hüseyin Kâzım Bey'in din muhtevalı yetmişe yakın küçük veya büyük hacimli eseri mevcuttur. *İstikbâle Doğru* adlı eserini tercih etmemiz; dine dair düşüncesinin hülasası mahiyetinde fikirlerini bu risalesinde derli toplu ortaya koyması, ayrıca İslâm toplumlarının çöküşüne dönük tespit ve çözümlerinin yekûnunu burada barındırmasından ötürüdür. Yazar, İslâmî toplumların geçmiş ihtişamından onları alıkoyan sâiklerin ne olduğu; onları fıkren ve ilmen donuklaştıran nedenleri; İslâm toplumlarını etkisi altına alan esaret ve cahilliğin sebepleri ve ahlâkî yozlaşmanın yaygınlaşması gibi konulara dair tespitlerde bulunur ve çözümler üretir.³⁵ Bu duruma çare ararken kendi kültürlerinin gerçekliğinden bağımsız, dışardan çözümler yerine bizzat İslâm'ın kendisi ve gerçekliğine uyumlu çözümler sunmaya çalışmıştır. Bir düşünür olarak Müslümanların bugünkü sorunları ile ilgilenen Hüseyin Kâzım Bey'in ana hedefi yaşadığı İslâm dünyasında cârî durumu özellikle de Osmanlı İslâm toplumunun dağılışı ve bozuluşunun (inhitât ve inkirâz³⁶) sebeplerini araştırmak ve anlamaktır.³⁷ Bu amaçla çalışmamızda, yazarın *İstikbâle Doğru* adlı eserinden yola çıkarak onun İslâm'ın inkirâzına dönük tespit ve çözümlerine yoğunlaşılacaktır.

Hüseyin Kâzım Bey'in yaşadığı çağda sıkça dile getirilen '*Müslümanların gerilemesinde İslâm'ın asıl sebep olduğu düşüncesinin yanlışlığını*' *İstikbâle Doğru* adlı eserinde öne çıkarması, hem yazarın teceddüt fikrinde neye yaslandığını belirlemek hem de çağındaki terakki meselesine hangi zeminden baktığını tespit etmek için önemlidir. Yazar '*Müslümanların gerilemesinde kabahat dinlerinde değil bilakis onun neyi bildirdiğini anlayamayan ve Allah'ın doğru yolunda yürümek istemeyen Müslümanlardır*'³⁸ diyerek dönemin İslâmcıla-

hakkında yazdığı 60 kadar makalesi mevcuttur. Kronolojik sıralaması için bk. Hüseyin Kâzım, *İnsan Hakları Beyannamesi'nin İslâm Hukukuna Göre İzahı*, 37-39.

35 Hüseyin Kâzım, *İstikbâle Doğru*, 1.

36 Hüseyin Kâzım Bey dönem İslâmcılarına uygun şekilde İslâm'ın gerilemesi kavramını kullanmaz bunun aksine inkirâz-ı İslâm, izmihlal, inhitat ve İslâm ahlakının bozulması gibi kavramlar kullanır. Bu sebeple bizde yazara uyararak inkirâz-ı İslâm yani İslâm toplumlarının çöküşü veya bozulması gibi kavramları kullanacağız. Bk. Hüseyin Kazım, *İstikbâle Doğru*, 45, 51, 55.

37 Şeker, *Osmanlılar ve Vehhâbilik: Hüseyin Kâzım Hüseyin Kâzım'ın Vehhâbilik Risalesi*, 307.

38 Hüseyin Kazım, *İstikbâle Doğru*, 2.

rına yakın bir düşünceyi savunmuş; ayrıca toplumsal bir yenilenmeyi İslâm'a/Kur'ân'a dayandırmak istemiştir. Yazarın teceddüt fikrinde yaslandığı zemin; asıl kaynağından uzaklaşmış İslâmi hayatı tekrar esas menbaina döndürmektir. Bu da selef akidesidir. Kısaca toplumda neşet eden inkıraz dinde değil toplumun kendi yozlaşmasında, dinî yanlış anlamasındadır. Burada itici güç toplumun kendi ah-laksızlığı, dinî yanlış anlamaları ve *'Müslümanların yeniliğe/teceddüde/içtihadada düşman'* olmalarıdır.³⁹

Hüseyin Kâzım Bey'e göre *"Müslümanları ayrılık ve ihtilafa düşüren, yollarını şaşırtan"* toplumsal felaketlerin başında tarikatlar gelir. Ona göre toplum için bir faydası olmayan inanç ve adetler ortadan kaldırılmaz. Tarikatlar da bu inanışların başında gelmektedir. Müslümanları fikir ayrılıklarından korumak için bütün tarikatlar ortadan kaldırılmalıdır.⁴⁰ Yazar, Allah ile kullar arasında bir takım aracı insanlar kabul edilmesine şiddetle karşı çıkmaktadır. Nitekim melekler ve peygamberleri Rab edinmek (Al-i İmrân 3/80) bile küfür addedilir. Yazar, sufilerin *'Allah'a giden yollar mahlûkatın sayısı kadardır'* sözünü eleştirir ve *'Allaha götüren tek bir yol vardır o da İslâmiyet'tir'*, der.⁴¹ Ona göre, Kur'ân ve sünnet, doğru yolu bulmak için yeterlidir; marifet, şeriat ve tarikat denilen şeyler Kur'ân'da gösterilmiştir.⁴² Aslında yazar, tasavvufun bir din felsefesi olduğuna inanmakta ve buna hürmet beslemektedir. Başta Şeyh-i Ekber olarak nitelediği İbnü'l-Arabî'ye (ö. 638/1240), Mevlânâ (ö. 672/1273) ve Sa'dî (ö.691/1292) gibi mutasavvıflara büyük muhabbet beslediğini de belirtmektedir. Ancak bu tür bir inanç zamanında hakikat ifade etmiş olsa bile bugün böyle fikirlere taraftar olmanın Müslümanları ancak tefrika ve ayrılığa düşüreceği⁴³ kanaatindedir. Tefrika, inkıraz-ı İslâm'ın ana sebebidir. Hüseyin Kâzım Bey'in *'tasavvufun aradığı faziletin sûrette değil sîrette olduğu'*nu⁴⁴ eserinde vurgulaması, onun tasavvufa değil, çağdaşı olduğu dervişlere ve onların toplumda oluşturdukları tefrikaya karşı olduğunu hissettirmektedir. Zira yazarın eserleri ve hakkında yazılanlar okunduğunda onun sûfî meşrep bir dünyasının olduğu görülmektedir. Belki de Osmanlı gibi tasavvufu hemhal olmuş bir iklimde yetişmesi bu vasfın onda temerküz etmesini sağlamıştır. Vahhâbî temayülüne rağmen Osmanlıdaki tasavvuf realitesi kendisinde böyle bir paradoksu oluşturmuş olabilir.

39 Hüseyin Kâzım, *İstikbale Doğru*, 1.

40 Hüseyin Kâzım, *İstikbale Doğru*, 5.

41 Hüseyin Kâzım, *İstikbale Doğru*, 43.

42 Hüseyin Kâzım, *İstikbale Doğru*, 5.

43 Hüseyin Kâzım, *İstikbale Doğru*, 42.

44 Hüseyin Kâzım, *İstikbale Doğru*, 43.

Hüseyin Kâzım Bey'e göre tarikatlar dışında İslâm toplumunu çökerten, Müslümanları tefrika ve ihtilafa düşüren ikinci bir etken kelâmî tartışmalar ve bunların sonucu olan mezhepsel ihtilaflardır. Bu nedenle yazarın kelâma bakışı son derece menfidir.⁴⁵ Yazara göre 'akide üzerinde mücadele ve münakaşa edilemez. İsteyen inanır; isteyen inanmaz'.⁴⁶ 'Mezhep ve îmân ihtilâfları gibi yirminci asır medeniyetiyle te'lif kabul etmeyen ve Müslümanlığı parçalayıp onu başka milletlerin yanında küçük ve haysiyetsiz düşüren..'⁴⁷ faydasız kelâmî⁴⁸ tartışmalar İslâm toplumlarının bunca fırka ve ayrışmalarında etkin bir amildir. Yazara göre zamanında şiddetle tartışılan, Müslümanlar arasında fitne çıkarmaktan başka hiçbir faydası olmayan kelâmî meseleler artık bugün, İslâm tarihinin karanlık devirlerine gömülmüştür. Kelâm ilminin büyük bir kısmı, müteşabih konuların te'vîlinden ileri gelmiştir ki Allah'ın, bunu açıkça *fitne* olarak vasıflandırmasına rağmen (Al-i İmrân 3/7) İslâm âlimlerinden birçok kimsenin bu gibi âyetleri te'vile cüret etmeleri⁴⁹ yazarı oldukça şaşırtan bir olgudur. İslâm toplumunun çöküşünün etkin iki amili görülen kelâm ile tarikatların zararlarını bertaraf etmek için yazar selef akidesine dönülmesini önermektedir.⁵⁰ Yazar İslâm dünyasındaki bütün mezheplerin ilga edilmesini, yerine yegâne mezhep olan ehl-i sünnet-i hasa'ya göre imanî akideler tespit edilmesini önermektedir. Selefî akideye dönüldüğünde mezhepler tamamıyla birleşmiş olacağından Hanefilik, Şafîlik, Şîlik, İbâdilik ve Zeydîlik gibi tabirlere bedel *Muhammedilik* sıfatı teessüs edecektir.⁵¹ Osmanlı'nın en çalkantılı döneminde inkıraz-ı İslâm'ın herkesçe kabul gördüğü bir ortamda her türlü tefrika ve ihtilafa götüren fikirlerin toptan reddi dönemin özedönüşçü çevrelerinin en tipik bir temayülüdür. Hüseyin Kazım Bey de bundan kurtulamamıştır.

Hüseyin Kâzım Bey, Müslümanları her anlamda ezip yok eden, onların aklı, ahlâki ve toplumsal gelişimlerini engelleyen *taklidi* sıkı bir eleştiriye tabi tutar. Körü körüne taklid İslâm kültürünün ve yaşayan Müslümanların yozlaşmasında en önemli etkenlerden biridir. Yazar taklidin karşısına içtihat ve teced-

45 Yazar, döneminde ortaya çıkan *Yeni İlmi Kelâm* tartışmalarına katılmış ve bu konuda İzmirli İsmail Hakkı Beyle (1869-1946) karşılıklı reddiyeleri olmuştur. Geniş bilgi için bk. Adnan Bülent Baloğlu, "Sebilürreşâd Dergisinde 'Yeni İlmi Kelâm' Tartışmaları", İzmirli İsmail Hakkı Sempozyumu Bildirileri (24-25 Kasım 1995), ed. Mehmet Şeker - Adnan Bülent Baloğlu (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 265-312.

46 Şeker, *Osmanlılar ve Vehhâbilik: Hüseyin Kâzım Hüseyin Kâzım'ın Vehhâbilik Risalesi*, 43.

47 Hüseyin Kâzım, *İstikbale Doğru*, 3.

48 Hüseyin Kâzım, *İstikbale Doğru*, 6.

49 Doğan, *Hüseyin Kâzım Kadri'nin Dini ve Siyasi Görüşleri "Kelâmî Bir Yaklaşım"*, 31.

50 Hüseyin Kâzım, *İstikbale Doğru*, 15-16.

51 Şeker, *Osmanlılar ve Vehhâbilik: Hüseyin Kâzım Hüseyin Kâzım'ın Vehhâbilik Risalesi*, 44.

düt mekanizmasını koyar.⁵² Taklitçilikten kaynaklanıp toplumda yer bulan birçok yanlış fikir ve inanç ancak içtihat ve teceddüt fikriyle bir tarafa atılabilir.⁵³ Ona göre taklit ile İslâm'ı anlama sistematığı zedelenmiş, çağdan geri kalış toplumda hızlanmıştır. Örneğin, İslâm hukuku çok etkin makasıdlar sunmasına rağmen içtihat kapısının kapatılmasıyla hayat donuklaşmış ve böylece İslâm dininin çağa ayak uyduramadığı izleniminin doğmasına yol açmıştır. Yazar, bu düşünceye şiddetle karşıdır ve İslâm dininin her toplumun saadetini sağlayabilecek dinî esas ve kanunları,⁵⁴ hak ve vazifeleri temin ettiği düşüncesindedir.⁵⁵ Din; içtimâî/toplumsal şeriatın/normlardan başka bir şey değildir. İnsanlar arasında huzur ve refahı, hak ve adaleti sağlayan ve onların hallerinin düzelmesine ve nefislerinin arınmasına hizmet eden her şey, İslâm nazarında meşrudur. Nitekim şeriatın içtimâî/toplumsal normlarında aranılacak en büyük şart *fayda* ilkesidir. İslâm, halkın maslahatı ve milletin selameti için kanunlar koymaya insanları teşvik etmekte; toplumun ıslahına, tekâmülüne, huzur ve refahına hizmet edecek çalışmalara değer vermektedir. Bunu yapmayan toplumlar azap ile tehdit edilmiştir.⁵⁶ Kısaca İslâm şeriatının esası toplumların medeni ihtiyaçlarının, idari düzenlemelerinin ve ahlâkî gelişimlerinin kanunlarıdır. Bunun gayesi de insan haklarını sağlayıp teminat altına almak ve adalet esaslarını hazırlamaktır.

52 Yazarın içtihat düşüncesini göstermesi açısından ve önemine binaen onun *Teşri'i İnsani ve İlahi* adlı eserindeki şu paragrafları aktarıyoruz: "İslâm şeriatında erkeğin miras hissesi kadına nispetle bir misli fazladır (Nisa 11/ 176). Ailenin hayatını temin erkeğe düştüğü suretle böyle bir hüküm cari olabilir. Fakat hal ve vaziyet değişir ve herhangi bir sebeple kadının da iştirakine ihtiyaç hâsıl olursa onunda mirastan müsavi hisse almasına ne mani kalır? Bununla din mi inkâr edilmiş veya imanın hükümleri mi bozulmuş olur? Bilakis İslâm şeriatının ahkâmı zamanın ve mekânın değişmesiyle ahenkli olmuş olur ve dinin mevzuatıyla içtimâî tahavvüller telif edilerek din ve şeriat daima mütevazın bulunur... Zamanın ve mekânın inkılaplarına ve ihtiyaçlarına göre işi kolaylaştırmak için iştirake dayanan nass hükümlerinin yanı Kur'an âyetlerinin bile kaldırılması mümkün iken bu usulün İslâm diyarını hemen hiçbir yerinde kabul ve tatbik edilmemiş bulunmaması dinin mahiyetinin hakkıyla anlaşılammış ve İslâm şeriatının buna ait hükümlerinin yalnız kâğıt üzerinde kalmış olmasından başka neye atfolunabilir? Müslümanlar dinlerini zamanın inkılaplarıyla ölçülü bulundurabilmek için, adetlere dayanan hükümleri değiştirebilirler ve bu yolda içtihatla bulunabilirler. Onlar için sonuna kadar kapalı bir bab-ı içtihat yoktur.. ". bk. Hüseyin Kâzım, *İnsan Hakları Beyannamesi'nin İslâm Hukukuna Göre İzahı*, 57; "İslâm fikhının 'adet muhakkemdir' ve 'âdete bina kılınan hükümler zamanın ihtilafıyla muhtelif' olabilir kaideleri adetlerin değişmesiyle bazı hükümlerin de değişebileceğini bildirdiği halde on üç asırdan beri bu kaidenin tatbik edilmiş olduğu bir hükmü bulup göstermek mümkün değildir. Bu mesele nass ile adet tearuz ettiği zaman hangisi tercih olunur davasına taalluk eder. İmam Yusuf'a göre adetleri teyit suretinde varid olan naslar, iyadın değişmesiyle kaldırılabilir. Filhakika Arap âdetine göre varid olan naslar vardır ki herhangi bir İslâm kavminin Arap adetlerine ittiba tecviz edilemez. Tesettür, yani örtünmek meselesi bunun bir misalidir. Kadınları örtünmeyi adet edinmemiş bir İslâm kavmi, âdetini muhafaza etmekle dinden çıkmış olmaz." Hüseyin Kâzım, *İnsan Hakları Beyannamesi'nin İslâm Hukukuna Göre İzahı*, 55-56. Yazarın dinin akideye taalluk eden kısmında tevile bile izin vermezken, dinin fûru' kısmında içtihat kapısını ardına kadar açtığı görülmektedir. Onun, Kur'an'dan bile olsa örf'e dayalı bütün hükümlerin değişebileceği düşüncesi, selefî bir akideyi savunmasına rağmen onda reformist bir izlenim doğurmaktadır. Bu düşüncesi onda, hükümlerin tarihselliği fikrinde olduğunu hissettirmektedir.

53 Hüseyin Kâzım, *İstikbale Doğru*, 2.

54 Eserde mecelle kaideleri bu esas ve kanunlara örnek gösterilir. Geniş bilgi için bk. Hüseyin Kâzım, *İstikbale Doğru*, 29-30.

55 Hüseyin Kâzım, *İstikbale Doğru*, 5.

56 Hüseyin Kâzım, *İstikbale Doğru*, 32.

Ataları taklit taassubu doğurur. *Taassup* toplumsal ve ahlâkî bir felakettir. Kur'ân'ın İslâm milletlerinin dillerine tercüme edilmemiş olması yazarın taassuba verdiği bir örnektir.⁵⁷ Hüseyin Kâzım Bey toplumda oluşan taklit ve her alandaki taassubun yok edilmesi için Müslümanların Kur'ân'ın anlamıyla tanışması gerektiği düşüncesindedir. Ayrıca Kur'ân bu amaçla yeniden tefsir edilmiştir. Bu tefsir, cahiliye ve İslâm tarihine, Arap dili belagatine, hadis-i şeriflere, tabiat ve sosyal bilimlerine hâkim, alanlarında uzmanlaşmış bir heyet tarafından yapılmalıdır. Yazarın önceden telif edilen lügavî, özellikle işarî ve mezhebi tefsir türlerine mesafeli olduğunu görmekteyiz. Nitekim ona göre Beyzâvî (ö. 685/1286) gibi sadece cümle yapısını önceleyen bireysel tefsirler ile bir fikir ve ekole dayandırılarak yapılan tefsirlerden kaçınılmalıdır. Özellikle işarî tefsirden kaçınılmalıdır. Çünkü bu tür bir tefsir İslâm'ın özünü bozmaktan başka bir şeye yaramamaktadır.⁵⁸ Yazar bir heyet tarafından yapılacak tefsir ve tercüme ile toplumun ulaşamadığı ahlâkî ilke ve gayeleri öğretmeyi hedefleyerek İslâm'ın tekâmülünü sağlama düşüncesindedir.

Hüseyin Kâzım Bey'in İslâm ülkelerinin yüzleştiği yıkımın iki sacayağından biri olarak gördüğü ulema sınıfı inkırazın toplumsal aktörlerindedir. Yazara göre ulema toplumda neşet eden her türlü zulüm ve tecavüze ses çıkarmayarak çöküşü hızlandırmıştır. Nitekim dinî sefil hale getirenler hadiste belirtildiği gibi şu üç sınıftır⁵⁹: *Dinîn afeti üçtür; Fâcir âlim, zalim idareci/imam ve cahil müçtehid*.⁶⁰ Yazara göre yıkımın ikinci baş aktörü zalim idarecilerdir. İslâm'ın ortadan kaldırmaya muvaffak olamadığı zulüm ve istibdadın İslâm ülkelerinde geniş bir şekilde hüküm sürmesi Hüseyin Kâzım Bey'in eserlerinde serzenişte bulunduğu konuların başında gelir. Zira dünya üzerinde İslâm kadar insan haklarını düşünen başka bir şeriat yokken ve İslâm dininde küfür ile zulüm⁶¹ farksız görülürken nasıl oluyor da Müslüman topluluklarda istibdat tahakküm edebilmektedir. Yazara göre İslâm dünyası; Müslümanların körlüğüyle gören, açlığıyla doyan, acizliğiyle kuvvet, ölümüyle hayat ve âfiyet bulan birkaç zalim ve gaddarın elinde zillet

57 Hüseyin Kâzım, *İstikbale Doğru*, 12.

58 Hüseyin Kâzım, *İstikbale Doğru*, 10-11.

59 Hüseyin Kâzım, *İstikbale Doğru*, 17.

60 Ebu Nu'eym el-Asbahânî, *Târihu asbahân*, Thk. Seyyid Kisrevi Hasan (Beirut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1990), II: 302; İlgili rivayetin kimi alimlerce zayıf kimilerince mevzu sayıldığı hakkındaki değerlendirme için bk. Ahmed el-Gumârî, *el-Mudâvî li ileli'l-câmi'i's-sagîr ve şerhi'l-menâvî* (Kahire: Dâru'l-Kutubî, 1996), I: 34.

61 Hüseyin Kâzım Bey 'Şüphesiz inkâr edenler ve zulmedenler, Allah onları asla bağışlayacak ve doğru yola ileticek değildir' (en-Nisâ 4/168) âyetinin, insanların haklarını tecavüz eden zalimlerin ebediyen ilahi azap ve gazaba uğrayacaklarını bildirdiğini düşünür. Onun sistematüğünde küfür zulümle eşdeğerdır, aralarında fark yoktur. Zalim *insanların haklarını iptal*; kâfir ise *Allah'ın haklarını inkâr edendir*. Her ikisi de din ve şeriat nazarında küfür ve dalalettendir. Hüseyin Kâzım, *İstikbale Doğru*, 48-49. Bu görüşün eleştirisi için bk. İbrahim Bayram, "Hüseyin Kâzım Kadri'nin İman-Amel İlişkisi Hakkındaki Görüşlerinin Tahlili", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (2015): 179-192.

ve aşağılanmaya mahkûm edilmiştir.⁶² Yazar, Müslümanların sahip oldukları haklardan gafil olmalarını çöküşlerinin en büyük sebeplerinden biri olarak görmekte ve ancak toplumun doğuştan gelen haklarına sahip çıkıp zorba ve müstebit idarecileri toplumdaki tecrit ederek refaha erişilebileceği düşüncesindedir.

Yazar, ulemanın suskunluğu, padişahların zulmü karşısında bu dünyada daima sefalet ve ıstırap takdir olduğuna inanan Müslümanların tevekkül ve teslimiyette ifrata düştüklerini düşünür. Bu yanlış tevekkül inancı toplumsal yıkırazın başka bir sebebi olmuştur. Yazara göre bunun sorumlusu dinde birçok hakikatin kaybolmasında etken olup kınanması gereken *fâcir ve cahil müçtehid* vasfına uygun düşen âlimlerdir. Peygamberlerin varisi olan ulema sınıfı, İslâmi hükümlerin korunması ve tebliği ile görevliyken geçim, makam ve mevki endişesiyle hakikati haykırmayı şahsi çıkarlarına feda etmiş, Müslümanların perişan halde olmalarına, haklarından mahrum kalmalarına neden olmuşlardır.⁶³ Hüseyin Kâzım Bey'e göre ulemanın tek cürmü bu değildir. Bir kısım ulemanın dinin Müslümanlardan beklediği şeyin yalnızca ibadetlerden ibaret olduğunu aktarmalarını da yazar kıyasıya eleştirir. Şöyle söyler; *Müslümanlığı günde beş vakit namaza, senenin bir ayında oruç tutmaya, hâl u vakti olanlar için dört kuru duvarın etrafını dönmeye münhasır görmek dinin hakikat-i içtimâ'iyeye ve ahlâkiyyesinden göz kapamaktır.*⁶⁴ Hüseyin Kâzım Bey ferdi ibadeti öne çıkaran, ibadetlerin toplumsal yönünü önelemeyen düşünceye karşı çıkmış ve buna cevap olarak İslâm'ın bir din olmasının yanı sıra bir sistem ve ahlak kanunu dizayn ettiğini, bir yönetim biçimi ve felsefe ortaya koyduğunu eserinde sıkça dile getirmiştir. Hüseyin Kâzım Bey'in din anlayışında kişisel ibadetlerden daha çok İslâm'ın sağlam esaslara dayalı, topluma dönük yönünün ve ahlak vurgusunun olduğu görülür. Ona göre dinin en büyük gayesi *dünyanın ıslahıdır*. Bu sebeple din, insanları ahlaksızlık ve kötülükten uzaklaştırır ve onlara ibadetleri emreder. İslâm'ın ibadetlerde aradığı şey nefsin arınması (eş-Şems 91/9-10), Allah'a tazim ve nimete şükür gibi esaslardır. İbadetin olmazsa olmaz şartları da ihlastan, sırf kulluk için ibadetten, güzel ve iyi niyetten başka bir şey değildir.⁶⁵ Yazarın ibadette nefsin tezkiyesini ön plana çıkarması onun ibadetlerdeki ahlâkî normları önelemesine dayanmaktadır. Nitekim İslâm'ın emrettiği ibadet türlerinde aranılan şey toplumsal faydadır. Cuma ve bayram namazları ile hacda bu karakter çok barizdir. İbadetler, dinin oluşturduğu manevi ve vicdani bağların toplumda güçlenmesini sağlar. Dinî yükümlülüklerde görülen birlik, insanlar arası hukuk eşitliliğini de

62 Hüseyin Kâzım, *İstikbale Doğru*, 49.

63 Hüseyin Kâzım, *İstikbale Doğru*, 19.

64 Hüseyin Kâzım, *İstikbale Doğru*, 20.

65 Hüseyin Kâzım, *İstikbale Doğru*, 34.

ifade eder. İslâm'ın bundan beklediği şey de itikat ve vicdanlarda birlikten, gaye ve duygularda beraberlikten ibarettir. Bu ise en medeni milletin toplumsal ve ahlâkî vasfıdır. Yazara göre bir millet ancak fikren ve hissen birbirine benzer bir tarzda düşünen fertlerin bir araya gelmesiyle yaşayabilir.⁶⁶

Dünyada gelişen bilimsel çalışma ve ilerlemeleri takip etmemeleri, İslâm toplumlarındaki çöküşün başka bir sebebi olmuştur. Yazar, Müslümanların içine düştükleri ve asırlardan beri sürünüp durdukları sefalet ve felaketten ancak *öğrenmekle* kurtulabileceklerini düşünür. Bu sebeple, özellikle eğitim alanında oluşan karmaşayı, geriliği ve çöküşü bertaraf etmek için, bir *Yüksek İslâm Medresesi* kurulmasını tavsiye etmektedir. Ona göre Müslümanları kurtaracak en mühim inkılap ilmî ve fikrî medreselerin ıslahı ve ders programlarının birleştirilmesidir.⁶⁷ Bu amaçla İstanbul, Şam ve Bağdat gibi birkaç yerde şer'î medreselerin kurulmasının toplumsal faydaları olacaktır.⁶⁸ Yazar, asırlar öncesinin ders programlarını takip ettiğini ve geçmişlerin gereksiz cedeliyatını barındırdığını düşündüğü medrese müfredatının lağvedilip yeni baştan dizayn edilmesini isteyerek çöküşün iki ana aktörlerinden biri olan ulema sınıfının bu şekilde yok edilip yerine toplumu atalet ve tembellikten kurtaracak bir ilim sınıfının oluşmasını sağlama düşüncesindedir. Bu sağlandığında toplumu ifsat eden zalim idarecilere karşı hakkı savunabilecek ulema meydana gelecektir. Ayrıca yazarın Müslüman toplumların geri kalmışlığının çözümü noktasında önde gelen şehirlerde *Yüksek İslâm Medresesi*'ni tavsiye etmesi eğitimde birliğin sağlanması ve yüksek tahsilin doğru verilmesinin gerekliliğine dair inancının da bir göstergesidir.

Hüseyin Kâzım Bey'in dinde hayati önemi haiz gördüğü ve İslâm dünyasında siyasi ihtiraslardan kaynaklanan tefrikayı ortadan kaldıracak bir çare olarak sunduğu, bütün dünyada bir *İslâm Ailesi* vücuda getirme fikri, onun en orijinal fikirlerinden biridir. Bu, dar anlamda bir *İttihâd-ı İslâm* fikri değildir. Zira İslâm dininin birlik ve beraberliğe, vahdete dayanan bir şeriat getirdiği ortadadır. Yazar, realiteden hareket ederek, milliyet sevdasının ve fikirlerinin galebe çaldığı bir asırda, insanları bu emelden alıkoymanın zorluk ve imkânsızlığını⁶⁹ kabullenecek yol alır. İslâm topluluklarının birer birer bağımsızlıklarını kaybedip esarete düşmeleri; ahlâkî, siyasi, milli ve içtimâî birçok sebep Müslüman kavimleri tek bir ülke etrafında toplamamın imkânsızlığını göstermektedir.⁷⁰ O, *İslâm Ailesi*

66 Hüseyin Kâzım, *İstikbale Doğru*, 35.

67 Hüseyin Kâzım, *İstikbale Doğru*, 6.

68 Hüseyin Kâzım, *İstikbale Doğru*, 51.

69 Hüseyin Kâzım, *İstikbale Doğru*, 7.

70 Hüseyin Kâzım, *İstikbale Doğru*, 53.

fikrinin hareket noktasına ‘لَتَعَارَفُوا’...birbirinizi bilesiniz⁷¹ âyetini koymuştur.⁷² Yazar bu amaçla tüm İslâm milletlerini kendi milli inkişaflarında hür ve serbest bırakma taraftarıdır. Milli bağımsızlık için milliyet sevdası da elzemedir. İslâm dünyasını zayıf düşüren ihtiras ve ihtilaflardan kurtulmaları için her millet kendi varlığında gelişmelidir. Yazar, İslâm dünyasındaki birçok farklı unsurun ancak bu sayede daha fazla gelişip, medeniyet yolunda ilerleyebileceğini ve günün birinde toplumsal esaretten kurtulabileceğini inanır. Bu sağlanabildiği takdirde İslâm âleminde geçerli olabilecek bir *İslâm siyaseti* oluşmuş olur. Böyle bir siyaset etrafında toplanan Müslüman milletler bir *aile* teşkil etmiş olurlar. Ayrıca bu aile dışından bir devletin ailenin bir ferdi oluşturduğu İslâm milletine saldırısı vb. şeylere karşı (Saffât 37/25-26) ancak bu inançla diğer Müslümanlar uzaktan seyirci olmazlar, kardeşlik bağından ötürü onu korur ve müdafaa ederler. İslâm milletleri ancak şahsî tekâmül ve inkişaflarıyla müstakil kalmak üzere büyük bir aile halinde yaşayıp çoklukta birlik/*kesrette vahdet* ve *vahdette kesret*/birlikte çokluk gibi toplumsal bir normla hayat bulacaklardır.⁷³

SONUÇ

Çok yönlü bir kişiliğe sahip olan Hüseyin Kâzım Bey, İttihat ve Terakki'nin kuruluşunda bulunmuş; valilik, şehreminlik, mebusluk, nazırlık, gazetecilik yapmış; Osmanlı'nın son dönemlerinde İstanbul Hükümeti ile Ankara Hükümeti arasındaki görüşmelere katılmış; birçok alanda kalem oynatmış bir düşünce adamıdır.

Müslüman devletlerin neredeyse tamamının yaşadığı çağda sömürgeleştirilmiş olması, Müslümanların her alanda geri kalışı, o dönemde İslâm'ın yeni baştan sorgulanmasına ve buna sebep olan amillerin bulunması için kafa yorulmasına sebebiyet vermiştir. Hüseyin Kâzım Bey de bundan fazlasıyla nasibini almış, kendince bazı çözümler üretmiştir. Onun düşünceleri, çağındaki öze dönüş düşüncesine tutunanlardan olduğunu göstermektedir.

Hüseyin Kâzım Bey vatani kurtarma gayesiyle İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girmiştir. Bu cemiyetin memlekete kardeşlik, eşitlik, adalet gibi değerler getireceğini ve büyük hizmetler edeceğini ummuştur. Onun en büyük derdi, millete ve insanlığa hizmet etmektir. Hayatı boyunca doğru bildiğini savunmaktan da çekinmemiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin güçlü üyelerinden biri iken gördü-

71 Ey insanlar! Şüphe yok ki, biz sizi bir erkek ve bir dişiden yarattık ve birbirinizi tanımanız için sizi boylara ve kabilelere ayırdık. Allah katında en değerli olanınız, O'na karşı gelmekten en çok sakınanınızdır. Şüphesiz Allah hakkıyla bilendir, hakkıyla haberdar olandır. (Hucurât 49/13)

72 Hüseyin Kâzım, *İstikbale Doğru*, 55.

73 Hüseyin Kâzım, *İstikbale Doğru*, 56.

ğü yanlışlar sebebiyle onlardan ayrılması ve onların karşısında cesaretle durması, bu yönünün en güçlü kanıtıdır. Ayrıca Hüseyin Kâzım Bey’i tek bir görüş çatısı altında düşünmek zordur. *Osmanlıcılık, İslâmcılık ve Milliyetçilik* hareketlerinin hiçbirinin içinde yer almamasına rağmen bu düşüncelerin hepsiyle bir şekilde bağlantısı vardır. Düşünceleri tetkik edildiğinde bu üç akımdan enstantaneler görülecektir.

Hüseyin Kâzım Bey’in *İstikbâle Doğru* adlı eserinin ana düşüncesi Müslümanların batı karşısındaki aciz durumu; fikren, ilmen ve ahlâken çöküşleri ve neredeyse her alanda batı medeniyetine karşı yaşanan yenilgilerdir. Yazar, bunun sebepleri üzerine kafa yorar ve Müslümanların geçmiş ihtişamından onları alıkoyan sâiklerin ne olduğu; onları fikren ve ilmen donuklaştıran nedenleri; İslâm toplumlarını etkisi altına alan esaret ve cahilliğin sebepleri ve ahlâkî yozlaşmanın yaygınlaşması gibi konulara değinir. Bu duruma çare bulmayı vicdanî bir görev olarak gören yazar, bu eserinde Müslümanların geri kalma nedeninin kesinlikle İslâm dinî olmadığına üstünde önemle durur.

Eserde *Neden geriledik?* sorusuna “Zira taklit bataklığına saplandık. Taasup her tarafımızı sardı. Dinî konularda gereksiz cedeliyata ve israiliyyata daldık; Kelâm ilminin cedeliyatı gücümüzü tüketti. Mezhepler aramıza hep tefrika soktu. Ulema, peygamberlerin varisiyken zorba idarecilere yalakalık yaptılar ve hakkı yüzlerine haykıramadılar. Tarikatlar bizi uyuşturdu. Medreselerimiz bin yıllık meselelerle uğraşmaktan çağa gelemediler. İctihat mekanizmasını çalıştıramadık; bilakis onu ardına kadar kapattık ve sorunlarımızı din haline getirdiğimiz fıkıhla çözmeye çalıştık.” şeklinde cevaplar verilir. Yazarın kendi tespitlerine çözüm önerileri ise şunlardır: “Mezhebî ve kelâmî ihtilaflardan kurtulmak için selefin akidesine dönülmeli; itikadî meseleler dışında içtihat kapısı ardına kadar açılmalıdır. Kur’ân’ın önerdiği toplumsal ahlak Müslümanlara hâkim olmalı; zorba ve müstebit idareciler toplumdaki tecrit edilmelidir. İslâm ülkelerinin belirli merkezlerinde *Yüksek İslâm Medreseleri* kurulmalı; İslâm dünyasında siyasi ihtiraslarda kaynaklanan tefrikayı ortadan kaldırmak için bir *İslâm Ailesi* vücuda getirilmelidir.” Çözüm önerilerine bakıldığında Hüseyin Kâzım Bey’in fikirleri bir bakımdan İslâm toplumlarına yerleşen ahlâkî çöküntünün yok edilmesine dönüktür. O, Müslümanları kurtaracak çözümleri bizzat İslâm’da aramakta ve fikri bir inkılap yapacak amilleri yine kendi dinamiğimizde bulmaya çabalamaktadır.

Hüseyin Kâzım Bey, yaşadığı dönem Müslümanlarının derdiyle dertlenen, İslâm dünyasında her alandaki çöküşün nedenleri üzerinde kafa yoran, İslâm ahlakının mükemmelliğini her fırsatta ön plana çıkaran ve Müslümanların bu ahlâ-

ka sahip olması gerektiğini âyetlerle delillendirerek ispatlamaya çalışan biridir. Böylece çağındaki dinî ve sosyal problemlerin çözülmesini ve İslâm toplumunun huzurunu sağlamayı amaçlamıştır. Bu gayeyle tefrikadan azade olmak adına selef akidesine dönülmesini ısrarla vurgulamış fûru meselelerde ise içtihadın işlerliliğinin sağlanmasını dilemiş ve Müslümanların taassup hastalığından kurtulmaları için çabalamıştır.

KAYNAKÇA

- Albayrak, Nurettin. “Hüseyin Kâzım Kadri”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18: 554-555. Ankara: TDV Yayınları, 1998.
- Asbahânî, Ebu Nueym. *Târihu Asbahân*. Thk. Seyyid Kisrevi Hasan. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1990.
- Baloğlu, Adnan Bülent. “Sebîlürreşâd Dergisinde ‘Yeni İlmi Kelâm’ Tartışmaları”. *İzmirli İsmail Hakkı Sempozyumu Bildirileri (24-25 Kasım 1995)*. Ed. Mehmet Şeker - Adnan Bülent Baloğlu. 265-312. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Bayram, İbrahim. “Hüseyin Kâzım Kadri'nin İman-Amel İlişkisi Hakkındaki Görüşlerinin Tahlili”. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (2015): 179-192.
- Doğan, Hamide. *Hüseyin Kâzım Kadri'nin Dîni ve Siyasi Görüşleri “Kelâmî Bir Yaklaşım”*. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 2007.
- Ergin, Osman Nuri. *İstanbul Şehreminleri*. Haz: Ahmed Nezih Galitekin. İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı, 1996.
- Ersoy, Mehmet Akif. *Safahat*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2006.
- Gumârî, Ahmed. el-Mudâvî li ileli'l-câmiî's-sagîr ve şerhi'l-menâvî. 6 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kutubî, 1996.
- Gürgen, Arif. *Büyük Türk Lügatında Elif Harfî İle Başlayan Kelimelerle İlgili Şiirler (I: 181-370)*. Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2014.
- Kadri, Hüseyin Kâzım. *Balkanlardan Hicaza İmparatorluğun Tasfiyesi 10 Temmuz İnkılabı ve Netayici*. Sad: Kudret Büyükçoşkun. İstanbul: Pınar Yayınları, 2004.
- Kadri, Hüseyin Kâzım. *İnsan Hakları Beyannamesi'nin İslâm Hukukuna Göre İzahı*. Haz: Osman Nuri Ergin. İstanbul: Sinan Matbaası, 1949.
- Kadri, Hüseyin Kâzım. *İstikbale Doğru*. İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaası, 1913.

- Kadri, Hüseyin Kâzım. *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım*. Haz: İsmail Kara. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2000.
- Kadri, Hüseyin Kâzım. "Teşrî'-i İnsânî ve İlâhî". *İslâmiyat* II/4 (Ekim-Aralık, 1999): 185-213.
- Kadri, Hüseyin Kâzım. *Ziya Gökalp'in Tenkidi*. Haz: İsmail Kara. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1989.
- Kara, Osman. "Bakara/184. Âyetin Meali Üzerinden Hüseyin Kâzım Kadri'nin Nuru'l-Beyân'ına Bir Bakış". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Dergisi* XVI/29 (2014/1): 89-106.
- Kerimoğlu, Hasan Taner. "1913-1914 Rumlara Karşı Boykot ve Hüseyin Kâzım Kadri Bey'in Bir Risalesi". *ÇTTAD* V/13 (2006/Güz): 91-107.
- Kuneralp, Sinan. *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*. İstanbul: İSİS, 1999.
- Orhun, Hayri - Kasaroğlu, Celal - Belek, Mehmet - Atakul, Kazım *Meşhur Valiler -50 Ünlü Vali-*. Ankara: İçişleri Bakanlığı Merkez Valileri Bürosu, 1969.
- Öbek, Ali İhsan. "Tarihî Türk Sözlükçülüğünde Dönüm Noktası: [Büyük] Türk Lügati". *Turkish Studies* 4/4 (Summer 2009): 845-855.
- Öbek, Ali İhsan. "İkinci Âsım'dan Bir Portre: Hüseyin Kâzım Kadri". *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* II (Ekim, 1996): 448-455.
- Öztürkmen, Arzu. "Bir Son Dönem Osmanlı Bürokratinin Anıları: Hüseyin Kâzım Kadri'nin Hatıratının Düşündürdükleri". *Tarih ve Toplum* 19/109 (1993).
- Şeker, Fatih M. *Osmanlılar ve Vehhâbilik: Hüseyin Kâzım Kadri'nin Vehhâbilik Risalesi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2007.
- Şevki. *Merhum Hüseyin Kâzım Bey*. İstanbul: Matbaayı EbuZZiya, 1935.
- Uca, Alaattin. "Hüseyin Kâzım Kadri'nin Türk Lehçelerinin Birliği Hakkındaki Düşünceleri". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 16 (2001): 281-285.
- Ünal, Fatma. *Hüseyin Kâzım Kadri ve Türkçe Öğretimindeki Yeri*. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 2013.